

**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

СКЛЯР ВОЛОДИМИР МИКОЛАЙОВИЧ

УДК 94 (477) “19/20”: 323.111

**ЕВОЛЮЦІЯ ЕТНОМОВНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ
НАПРИКІНЦІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.**

Спеціальність 09.00.12 – українознавство

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Київ 2010

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Центрі українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Науковий консультант доктор історичних наук, професор
Борисенко Валентина Кирилівна,
провідний науковий співробітник
відділу культури Національного
науково-дослідного інституту українознавства
Міністерства освіти і науки України

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України
Євтух Володимир Борисович,
директор Інституту соціології, психології та
управління Національного педагогічного
університету імені М. П. Драгоманова

доктор політичних наук,
старший науковий співробітник
Калакура Олег Ярославович,
провідний науковий співробітник відділу
національних меншин Інституту політичних і
етнонаціональних досліджень
імені І. Ф. Кураса НАН України

доктор історичних наук, професор,
Рафальський Олег Олексійович,
перший заступник завідувача секретаріату
Апарату Верховної Ради України

Захист відбудеться 22.03. 2010 р., о 10 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.001.01 у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка (01033, м. Київ, вул. Володимирська, 60, ауд. 349).

З дисертацією можна ознайомитися у Науковій бібліотеці ім. М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка (01033 м. Київ, вул. Володимирська, 58).

Автореферат розісланий 22.02. 2010 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук

Г. М. Казакевич

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Структура дисертації обумовлена метою та завданнями дослідження. Вона складається зі вступу, восьми розділів, які включають 20 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків. Загальний обсяг дисертації становить 469 сторінок, у тому числі основний текст – 378 сторінок, список використаних джерел та літератури містить 653 позицій. Додатки складаються з 121-єї таблиці (223 сторінки) та поняттєво-термінологічного словника (100 позицій, 18 сторінок).

Вступ. Актуальність дослідження. За часів здобуття Україною незалежності відбулися перетворення в усіх сферах життя суспільства. Значні зміни спостерігалися також і в етнічному складі та мовній структурі населення, які істотно відрізнялися від етномовних процесів радянських часів. Це свідчить про тісний взаємозв'язок етнічних процесів із суспільно-політичними. Крім безпосередньо наукової сфери, етномовні процеси актуалізуються в суспільно-політичному житті й використовуються часто й не завжди коректно в політичній боротьбі. Особливо рельєфно такі тенденції проявляються під час виборів Президента та депутатського корпусу. Етномовні проблеми, насамперед статус української та російської мов, перетворилися на складову виборчих технологій, засіб електоральної мобілізації.

На жаль, не лише в науковій літературі, а насамперед у публіцистиці, продовжують існувати радянські міфологеми про «зростання поліетнічності населення» України. Особливо «популярним» залишається міф про «130 етносів». Перебільшується не лише кількість етнічних меншинних груп, але й чисельність кожної з них. Ще більшій міфологізації піддається мовна структура населення: свідомо перебільшується чисельність російськомовного населення України та рівень мовної асиміляції (зросійщення) українців, а, відповідно, применшується чисельність україномовного населення. Однак не лише політичні чинники визначають і актуалізують етномовні проблеми. Вони посіли чільне місце в наукових студіях, насамперед через свою суспільну значущість та недостатній ступінь наукового узагальнення. У добу бездержавності на вивчення цих процесів було накладене табу, проте за останні роки спостерігається істотний приріст наукових знань у даному напрямі.

Враховуючи багатовимірність етнічних процесів, до їхнього дослідження долучаються представники всіх соціогуманітарних наук. Але й до сьогодні відсутні спеціальні наукові праці, безпосередньо присвячені аналізу етномовних процесів у сучасній Україні, де були б враховані статистичні матеріали переписів населення. Наукове узагальнення етномовної проблематики актуальне ще й тому, що сприяє відтворенню реальної картини етнічного складу та мовної структури населення, з урахуванням територіальних особливостей. Осмислення та аналіз етномовних процесів в Україні є одним із найважливіших завдань українознавства.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в межах науково-дослідницьких тем Центру

українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Дослідження проблем українознавства в системі сучасних загальносвітових тенденцій розвитку націотворчих концепцій» (№ 20005-010), «Дослідження в історичному досвіді та сьогоденні української спільноти» (№ 06 БФ 034-01) і в межах науково-дослідницьких тем Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені Максима Рильського НАН України «Етнічні константи та етнокультурні трансформації українського суспільства в першій чверті XXI ст.» (№ 0108 U 007507), «Етнокультурні фактори національної ідентифікації населення українського порубіжжя» (№ 0106 U 002648).

Об'єкт дослідження – населення України за етнічними та мовними ознаками на рубежі XX – XXI ст.

Предмет дослідження – сукупність основних тенденцій у динаміці етнічної та мовної структури населення України наприкінці XX – на початку XXI ст., особливостей його територіального розміщення, процесів мовної асиміляції та причин, що зумовили ці зміни.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період 1989 – 2001 рр. Нижня межа: перепис населення 1989 року – останній за часів існування СРСР, матеріали якого дають можливість виявити етномовні наслідки перебування України в складі СРСР. Верхня межа: Всеукраїнський перепис 2001 року засвідчив результати змін етнічної та мовної структури населення протягом першого десятиліття незалежності України.

Географічні межі дослідження – вся територія України в її сучасних кордонах. Протягом 1989 – 2001 рр. адміністративно-територіальний поділ залишався без змін. Аналіз статистичних матеріалів переписів населення проводився як у цілому в Україні, так і за чотирма регіонами: Західним, Центральним, Південним, Східним, а також за 24-ма областями та АР Крим. Окрім того, здійснено дослідження структури населення Києва, Севастополя, 175-ти міст обласного підпорядкування та 490 районів, у тому числі 31-го міста та 90 районів українського прикордоння.

Мета дослідження полягає в розкритті сутності етномовних процесів в Україні й встановленні етномовної структури населення, з урахуванням її територіальних особливостей, опираючись на науковий доробок попередників та залучення широкого кола джерел. Реалізація поставленої мети зумовила потребу вирішення наступних **завдань**:

- провести аналіз основних напрямів етномовних студій української та зарубіжної гуманітаристики, визначити рівень наукового осмислення й узагальнення даної проблематики та охарактеризувати джерельну базу дослідження, яка забезпечує всебічне розкриття теми;

- визначити чинники, які впливають на формування етномовної ідентичності населення, з'ясувати сутність, окреслити напрями та наслідки асиміляційних процесів;

- узагальнити основні тенденції динаміки чисельності як усього населення, так міського і сільського, розкрити особливості його територіального розміщення за поселенською мережею;

- розглянути етнічну структуру населення України та охарактеризувати напрями її змін;
- проаналізувати динаміку чисельності українців та їхньої частки в етнічному складі населення, визначити особливості цих змін у міському та сільському середовищі, з урахуванням територіальних відмінностей;
- розкрити структуру населення урбаністичного середовища за етнічними та мовними ознаками;
- виявити територіальні особливості етномовного складу населення українського прикордоння;
- уточнити та розширити поняттєво-категорійний апарат, що використовується для аналізу етномовних процесів.

Методологічна основа дисертації. Дисертаційна робота виконується в концептуальних межах українознавства і має полідисциплінарний характер, опираючись насамперед на методологію етнологічної науки, з урахуванням засадничих принципів суміжних з нею гуманітарних наук: етнічної історії, соціолінгвістики, етносоціології, етногеографії, етнодемографії та етнополітології. Для українознавчого дослідження етномовних процесів в Україні були використані загальнонаукові методи: спостереження, порівняння, узагальнення, абстрагування, формалізації, аналізу, синтезу, аналогії та історико-етнологічні: історико-генетичний, історико-дифузійний, історико-типологічний, структурно-функціональний, класифікації, типологізації, а також кількісно-статистичний.

Наукова новизна і теоретичне значення. Вперше сформульовано та розроблено актуальну проблему в українознавстві, яка ще не отримала повного висвітлення в науковій літературі та здійснено комплексне дослідження етномовних процесів в Україні наприкінці XX – на початку XXI ст. Уточнено та розширено поняттєво-категорійний апарат для теоретичного осмислення сутності етномовних процесів. Запроваджено до наукового обігу новий великий масив систематизованої та проаналізованої статистичної інформації. Через аналіз статусних позицій (домінантності етнічної більшості / меншості та підпорядкованості масового етносу) визначено чинники, що впливали і продовжують впливати на формування етномовної ідентичності населення, насамперед українців, як за часів бездержавності, так і в сучасних умовах. Обґрунтовано висновок про інерційний вплив радянської доби на асиміляційні процеси в мовному середовищі українців. Охарактеризовано структуру українців за рівнем етнічної ідентичності (етнічне ядро, маргінальний прошарок, групи із залишковими ознаками етнічності). Вперше визначено рівень мовної асиміляції українців за віком та за освітою, з урахуванням територіальних відмінностей і встановлено безпосередню залежність ступеня мовної асиміляції від рівня освіти. На основі аналізу статистичних матеріалів переписів 1989 та 2001 рр. здійснено дослідження етномовних процесів у сучасній Україні та встановлено особливості етнічного складу та мовної структури населення в територіальному (за окремими областями), поселенському (міське та сільське населення) та соціально-освітньому вимірах. Розкрито визначальні тенденції в змінах чисельності всього населення, українців та етнічних меншинних груп.

Виявлено територіальні особливості етномовної структури населення урбаністичного середовища та українського прикордоння. Аргументовано доведено, що міф про збільшення багатоетнічності населення України не відповідає дійсності, адже за означений час спостерігалася зворотна тенденція – зростання етнічної однорідності населення. Визначено, що це відбувалося внаслідок збільшення чисельності та частки українців у етнічному складі населення на тлі скорочення сукупного числа етнічних меншинних груп та зниження їхньої частки серед усього населення. Показано, що абсолютна більшість етнічних меншинних груп є малочисельними, і нараховують від кількох до декількох сотень осіб кожна. Встановлено, що разом представники 114-ти меншинних груп становлять лише 0,37% загальної чисельності населення України. З'ясовано, що абсолютна більшість з них є мігрантами у першому поколінні та розселені дисперсно, насамперед у містах східних та південних областей. Узагальнено, що найважливішим аспектом етномовних процесів є зміни етномовної структури населення, які відбуваються під впливом суспільно-політичних чинників. Обґрунтовано, що найбільш вагомим з них для України стало здобуття власної державності, що призвело до формальних змін статусних позицій: перетворення українців із підпорядкованої більшості (масового етносу) на етнічну більшість, а домінантної меншості (росіян) – на етнічну меншину. Точніше, враховуючи інерційний вплив етномовних процесів радянської доби та відсутності дієвої етномовної політики українських владних структур, проголошення незалежності дало лише поштовх до початку цих перетворень. Встановлено, що домінантне становище етносу є визначальним чинником статусу його мови та впливу на мовне середовище всього населення. Доведено, що збереження домінування російської мови у великих містах південних та східних областей, насамперед в обласних центрах, безпосередньо впливає на мовну ситуацію в цілому в південно-східній Україні.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що його фактичний матеріал, узагальнення та висновки можуть бути використані як науково-експертна база для розробки нормативних документів та державних програм у реалізації етномовної політики в Україні, а також у підготовці узагальнюючих наукових праць з українознавства, етнології, історії України, соціолінгвістики, етносоціології та етнополітології. Одержані результати можуть знайти застосування у викладанні гуманітарних дисциплін у вищій школі, зокрема в розробці лекційних курсів та підручників, а також використовуватимуться громадськими організаціями в просвітницькій діяльності.

Наукова апробація результатів дослідження. Дисертаційна робота обговорювалася на розширеному засіданні Центру українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Основні результати та узагальнення дослідження оприлюднені автором у доповідях на наукових конференціях, конгресах, серед яких: Міжнародна наукова конференція «Українство у світі : традиційність культури та спільнотні взаємини» (Київ, 2003), Міжнародна наукова конференція «Людина в просторі етнічної культури (пам'яті П. П. Чубинського)» (Київ, 2004), Міжнародна науково-теоретична конференція «Українська культура в

контексті світових глобалізаційних процесів» (Київ, 2004), Четвертий українсько-фінський науковий симпозиум (Берегове АР Крим, 2005), IV Всесвітній форум українців (Київ, 2006), Міжнародний конгрес «Українська освіта у світовому просторі» (Київ, 2006), Міжнародна наукова конференція «Національна культура в контексті сучасних глобалізаційних процесів» (Київ, 2006), Міжнародна наукова конференція «Поведінкові типи в українському соціокультурному середовищі: історичний досвід та аналіз тенденцій» (Київ, 2007), VII Сумська наукова історико-краєзнавча конференція (Суми, 2007), Всеукраїнська наукова конференція «Петро Васильович Іванов – корифей українського народознавства (до 170-річчя з дня народження)» (Харків, 2007), Міжнародна наукова конференція «Етнокультурні фактори національної ідентифікації населення українського порубіжжя» (Київ, 2007), Міжнародна наукова конференція «Україна в етнокультурному вимірі XVIII – початку XXI ст.» (Київ, 2008), VII Міжнародний Конгрес українців (Львів – Сімферополь – Київ, 2008), Міжнародна наукова конференція «Розвиток етнокультури в умовах трансформаційних та глобалізаційних процесів» (Київ, 2008), Міжнародна наукова конференція «Українознавство XXI ст. : нові вимоги, проблеми та методологія розвитку» (Київ, 2008), Міжнародна наукова конференція «Українське народознавство на початку XXI ст. (теорія, методи та тенденції розвитку)» (Київ, 2008), Міжнародна наукова конференція «Лемки, бойки, гуцули, русини – минуле, сучасність, майбутнє» (Зелена Гора (Польща), 2009) та ін.

Наукові узагальнення та матеріали дисертаційного дослідження використані автором при викладанні курсу «Історія України» для студентів Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут», а також у просвітницькій діяльності: виступах на радіо та публікаціях у друкованих засобах масової інформації.

Основні положення та висновки дисертації відображено у 30-ти наукових працях, у тому числі двох індивідуальних монографіях обсягом 43,6 та 24,5 друк. арк., відповідно, а також у 22-х статтях у фахових часописах та збірниках наукових праць.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертаційної роботи, визначено мету й науково-дослідницькі завдання, об'єкт, предмет, методи дослідження, хронологічні та географічні межі, охарактеризовано наукову новизну, теоретичне і практичне значення, апробацію результатів.

У першому розділі «**Історіографія та джерела дослідження етномовних процесів в Україні**» встановлено стан наукової розробки проблеми, проведено огляд джерельної бази, розкрито методологію дисертаційного дослідження. У підрозділі 1.1. «*Стан наукової розробки проблеми*» розглядається історіографія наукової проблеми на основі полідисциплінарного підходу до вивчення етномовних процесів. Етнічні процеси перебувають у центрі уваги етнологів, істориків, соціологів, демографів, мовознавців, географів, політологів,

філософів, культурологів, психологів, правознавців. Саме полідисциплінарний підхід дозволяє отримати реальну оцінку рівня осмислення окресленої українознавчої проблеми не лише з точки зору окремих напрямів сучасної науки, але й у цілому української гуманітаристики.

Дослідження етнічних процесів в Україні отримало структурно-організаційне оформлення. Ключову роль в розробленні цієї наукової проблематики відіграють вчені інститутів соціогуманітарного профілю НАН України та кафедр етнології провідних університетів, насамперед Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Вагомі результати мають наукові колективи Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського, Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса, Інституту історії України, Інституту демографії та соціальних досліджень, Інституту українознавства імені І. П. Крип'якевича, Інституту української мови, Інституту мовознавства імені О. О. Потебні, Інституту народознавства, Інституту соціології, а також науковці Центру українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка та Національного науково-дослідного інституту українознавства Міністерства освіти і науки України.

Фундаментальний доробок у дослідженні етнічного складу населення України належить етнологам: В. Борисенко, В. Євтуху, В. Капелюшному, С. Макарчуку, В. Наулку, А. Пономарьову. Узагальнюючою науковою працею, яка безпосередньо присвячена українству, стала монографія “Українці”. Одним із ключових напрямів праці став аналіз динаміки чисельності та територіального розселення українців. Інтенсивний розвиток етнологічних студій доби незалежності сприяв створенню колективних робіт, які безпосередньо присвячені етнічним процесам в Україні. Проблеми аналізу етнічного складу населення за матеріалами переписів займають важливе місце в доробку І. Винниченка, В. Крисаченка, Ю. Огульчанського, В. Романцова, О. Чиркова, С. Чорного. Результативним виявився порівняльний аналіз статусних позицій українців та етнічних меншин у соціально-професійній сфері, проведений Т. Рудницькою¹. Вагому роль у розвитку сучасних

¹ Борисенко В. Етнічний склад населення України // Українська етнологія / За ред. В. Борисенко. – К. : Либідь, 2007. – С. 60 – 69.; Євтух В. Б. Етносуспільні процеси в Україні : можливості наукових інтерпретацій / В. Б. Євтух. – К. : Стило, 2004. – 243 с.; Капелюшний В. Історичні та етнічні основи розвитку української нації у XX – на початку XXI ст. // Українська етнологія / За ред. В. Борисенко. – К. : Либідь, 2007. – С. 27 – 43.; Наулко В. І. Хто і відколи живе в Україні / В. І. Наулко. – К. : Голов. спец. ред. літ. мовами нац. меншин України, 1998. – 80 с.; Українці : історико-етнографічна монографія : у 2 кн. / Л. Артюх, В. Балущок, В. Борисенко та ін. / А. Пономарьов (ред.) – Опішне : Українське народознавство, 1999. – Кн. 1. – 527 с.; Кн. 2. – 541 с.; Етнонаціональні процеси в Україні : історія та сучасність / За ред. В. І. Наулка. – К. : Голов. спец. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2001. – 423 с.; Крисаченко В. С. Динаміка населення: популяційні, етнічні та глобальні

українознавчих досліджень відіграло об'єктивне вивчення складних проблем етногенезу українців, адже тривалий час ця важлива наукова проблема, що є наріжним каменем української етнології та історії, свідомо фальшувалася радянською історіографією. Розробка сучасної наукової концепції належить етнологу В. Балушку, антропологу С. Сегеді, археологам В. Барану та Л. Залізняка, мовознавцю Г. Півтораку.

Важливе значення для розкриття сутності сучасної етномовної ситуації в Україні, зокрема у вивченні асиміляційних процесів у мовному середовищі, мають наукові студії мовознавців. У межах етнології, мовознавства та соціології виник новий напрям – етносоціолінгвістика. Фундаментальний доробок у цій галузі насамперед належить Л. Масенку та О. Ткаченку, значний інтерес викликають також праці Б. Ажнюка, В. Кубайчука, В. Лизанчука, О. Пономарева, Я. Радевича-Винницького, В. Радчука, Л. Ставицької, І. Фаріон, Н. Шумарової. Особливо хотілось би відзначити вагомий науковий доробок та активну просвітницьку діяльність А. Погрібного².

У межах етнології й філософії розпочав формуватися окремий напрям – етнофілософія, що спирається на досягнення світової філософської та етнологічної думки і представлена доробком І. Грабовської, О. Забужко, С. Кримського, В. Крисаченка, В. Лісового, О. Нельги, М. Степико³. У центрі уваги науковців знаходяться: українська національна ідея, етнічні архетипи, етноментальний феномен українства. Етнофілософія заклала концептуальні засади дослідження етномовних процесів із точки зору загальних закономірностей і специфічних ознак цивілізаційного поступу України.

Останніми роками виокремився ще один актуальний напрям досліджень етнічних процесів у просторовому вимірі України – етногеографія. Львівська наукова школа етногеографів, започаткована С. Рудницьким, знайшла продовження в студіях М. Дністрянського, Ф. Заставного, О. Шаблія, Р. Лозинського. Важливе значення для вивчення територіальних особливостей етномовних процесів має фундаментальний доробок М. Дністрянського⁴.

виміри / В. С. Крисаченко. – К.: НІСД, 2005. – 368 с.; Огульчанський Ю. А. Етнічна структура українського суспільства : уявні та дійсні проблеми / Ю. А. Огульчанський. – К. : Вид. дім «КМА», 2006. – 68 с.; Рудницька Т. М. Етнічні спільноти України : тенденції соціальних змін / Т. М. Рудницька. – К. : Ін-т соціології НАН України, 1998. – 170 с.

² Масенко Л. Т. Мова і суспільство : постколоніальний вимір / Л. Т. Масенко. – К. : Вид. дім «КМА», 2004. – 163 с.; Ткаченко О. Б. Українська мова і мовне життя світу / О. Б. Ткаченко. – К. : Спалах, 2004. – 272 с.; Погрібний А. Г. Світовий мовний досвід та українські реалії / А. Г. Погрібний. – К. : Медобори, 2003. – 72 с.

³ Нельга О. В. Теорія етносу / О. В. Нельга. – К. : Тандем, 1997. – 368 с.; Степико М. Т. Буття етносу. Витоки, сучасність, перспективи / М. Т. Степико. – К. : Т-во „Знання” 1998. – 251 с.

⁴ Дністрянський М. С. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики / М. С. Дністрянський. – Львів: Літопис, 2006. – 490 с.

Досить плідно розвивається як окремий напрям і етносоціологія, насамперед у контексті студіювання етномовних процесів із точки зору соціологічних досліджень, що базуються на опитуваннях. Напрацювання в галузі етносоціології мають В. Арбеніна, В. Євтух, Г. Залізняк, І. Кононов, Н. Паніна, В. Хмелько, М. Шульга⁵.

Чільне місце в демографічних студіях відводиться етнодемографічній проблематиці. Досліджуються етнічні аспекти міграційних процесів та природного руху населення. Останніми роками посилилася увага вивчення витоків, сутності, наслідків демографічної кризи в Україні та пошуку шляхів її подолання, проводиться аналіз трудової міграції українців за кордон. У межах цього напрямку досить плідно працюють Н. Власенко, В. Зінич, Е. Лібанова, О. Малиновська, С. Пирожков, С. Піскунов, В. Стещенко, О. Хомра, М. Шульга. Фундаментальне дослідження демографічних процесів у сільській місцевості провів О. Рогожин. Підготовці та проведенню першого Всеукраїнського перепису населення 2001 року присвячена колективна монографія науковців Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України й працівників Держкомстату України⁶.

Протягом 90-х рр. ХХ ст. у межах політології сформувався окремий напрям наукових досліджень – етнополітологія. Основу цього напрямку становить методологія політологічної науки, інструментарій якої використовується в дослідженні етнічних процесів в Україні. Теоретико-методологічні засади студій окремих науковців істотно відрізняються, як і їхня оцінка результатів реалізації етнополітики в Україні за роки незалежності. У межах етнополітології проводили дослідження О. Антонюк, М. Вівчарик, О. Гринів, С. Здіорук, О. Калакура, О. Картунов, І. Кресіна, В. Кулик, І. Курас, О. Куць, О. Майборода, Л. Нагорна, М. Обушний, І. Онищенко, О. Рафальський, М. Розумний, М. Панчук, С. Ситник, Л. Шкляр та інші. У 2008 році вийшла колективна монографія, безпосередньо присвячена мовній ситуації в сучасній Україні⁷. У межах етнополітології виокремився самостійний напрям – етноконфліктологія. Аналізу суперечностей та конфліктів у суспільстві, у тому числі й на етнічному ґрунті, присвячені праці В. Євтуха, А. Кіссе,

⁵ Залізняк Г. М. Мовні орієнтації та цивілізаційний вибір українців / Г. М. Залізняк // Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації / За ред. Ю. Бестерс-Дільгер. – К. : Вид. дім «КМА», 2008. – С. 132–166.

⁶ Демографічна криза в Україні : причини та наслідки : / Е. М. Лібанова, С. І. Пирожков, Н. С. Власенко та ін. – К. : Держкомстат України, 2003. – 230 с.; Перший Всеукраїнський перепис населення : історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти / Н. С. Власенко, Е. М. Лібанова, О. Г. Осауленко та ін.; наук. ред. І. Ф. Курас, С. І. Пирожков. – К. : ІВЦ Держкомстату України, 2004. – 558 с.

⁷ Мовна ситуація в Україні : між конфліктом і консенсусом / О. М. Майборода, Ю. І. Шаповал, О. І. Вишняк та ін. – К. : ІП і ЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 398 с.

В. Котигоренка, О. Кривицької, Г. Перепелиці, Т. Сенюшкіної. На основі використання концептуальних засад західної конфліктології досліджувалися проблеми причин, сутності та наслідків реальних та вірогідних етноконфліктних ситуацій в Україні.

Активізувалося студіювання політико-правових аспектів етнічної проблематики, однак увага звертається переважно на правовий статус меншин в Україні та порівняння українського і європейського законодавства. Указаними проблемами опікуються Н. Беліцер, О. Биков, Л. Лойко, В. Нікітюк, Л. Рябошапка, С. Трохимчук⁸. Аналіз правового статусу українців, як і державного статусу української мови, хоча б на рівні доробку, присвяченого меншинам, не проводиться.

Розгорнулися дослідження й у такому напрямі як етнокультурологія, що формується в межах етнології, культурології та філософії. Головними проблемами наукових розробок стали окреслення духовних орієнтирів реформування українського суспільства, відновлення культурної спадщини, політико-культурологічний аналіз етномовних процесів. У межах цієї галузі науки плідно працюють І. Дзюба, В. Іщук, Р. Кісь, Л. Костенко, І. Лосєв, О. Пахльовська, М. Рябчук, М. Юрій⁹.

Досить продуктивним виявилось залучення методології психології до вивчення етнічних процесів, що сприяло формуванню етнопсихології як окремого наукового напрямку. Вивченню феномену етнічної та національної свідомості українців у концептуальному вимірі етнопсихології та етнополітології, присвячена монографія І. Кресіної¹⁰. У межах цього напрямку слід відзначити праці В. Васютинського, Т. Воропаєвої, П. Гнатенка, О. Донченко, О. Нельги, Ю. Романенка.

Важливе місце в дослідженні етномовних процесів в Україні належить українській історичній науці. У наукових студіях історики зосереджуються переважно на вивченні етнічних аспектів історичного минулого України. За часів незалежності з'явилася як окремий напрям наукових досліджень етнічна історія України. Без глибокого аналізу історичного минулого не можливо зрозуміти сутності етномовних процесів у сучасній Україні. Історія дисидентського руху та його боротьби проти російщення України знайшли відображення в науковому доробку В. Барана, О. Бажана, Ю. Данилюка, Г. Касьянова, А. Русначенка, Ж. Шевчук та інших. Узагальнююче дослідження радянської доби української історії, в тому числі й аналіз еволюції політики російщення, належить науковцям інституту історії України НАН України. Заслуговує на увагу монографія В. Піскун, присвячена українській політичній

⁸ Биков О. М. Конституційно-правовий статус національних меншин в Україні / О. М. Биков. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 354 с.

⁹ Дзюба І. М. Пастка. Тридцять років зі Сталіним. П'ятдесят років без Сталіна / І. М. Дзюба. – К. : Криниця, 2003. – 144 с.

¹⁰ Кресіна І. О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси (етнополітичний аналіз) / І. О. Кресіна. – К. : Вища школа, 1998. – 389 с.

еміграції в міжвоєнний період. Дослідниця переконливо довела, що завдяки високому рівню самосвідомості еміграція зберігала українську ідентичність навіть в умовах дисперсного розселення в іноетнічному середовищі. Помітний внесок у дослідженні історії українського національно-визвольного руху та міжетнічних взаємин, на основі залучення до наукового обігу архівних матеріалів, належить В. Сергійчуку¹¹.

Дослідження етномовних процесів часів незалежності ще не стали головним здобутком українських істориків. «Поточна» історія вивчається переважно політологами та соціологами. Важливе значення для дослідження сучасних етномовних процесів має доробок О. Бойка та С. Кульчицького. Найбільш помітною є монографія Г. Касьянова, де проведений аналіз процесів українського державотворення, у тому числі й реалізації етномовної політики. Історіографічною працею, присвяченою аналізу наукових студій в етнонаціональній сфері, насамперед у царині історії етнічних меншин, є праця О. Рафальського. Етнічні аспекти українознавчої проблематики посідають чільне місце в історіографічному доробку Я. Калакури¹².

Українська етномовна проблематика в західній історіографії за радянських часів, і в значній мірі за інерцією й до сьогодні, перебуває в тіні російських студій. Найбільша актуалізована, безперечно, етномовні процеси в Україні в науковому доробку української західної діаспори. Враховуючи те, що за методологією та науковим інструментарієм представники української діаспори органічно входять до західних наукових шкіл, цілком логічно розглядати їхній доробок у контексті західної історіографії. Етномовні процеси знайшли відображення в дослідженнях О. Воловини, Б. Кравченка, Т. Кузьо, О. Мотиля, Ю. Шевельова, Р. Шпорлюка. Безпосередньо проблемам сучасної України, у тому числі й етномовним, присвячена й монографія Е. Вілсона, хоча початково вона призначалася для західної аудиторії. Етнічна проблематика, зокрема історичні аспекти російщення України, зайняли чільне місце в працях А. Каппелера. Етномовні процеси в Україні ХХ ст. досліджував польський геодемограф П. Еберхардт¹³.

¹¹ Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні. Середина 50-х – початок 1990-х років / А. М. Русначенко. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 1998. – 720 с.; Піскун В. М. Політичний вибір української еміграції (20-і роки ХХ століття) / В. М. Піскун. – К. : «МП Леся», 2006. – 672 с.; Сергійчук В. І. Етнічні межі і державний кордон України / В. І. Сергійчук. – К. : Укр. вид. спілка, 2000. – 431 с.

¹² Касьянов Г. В. Україна 1991 – 2007 : нариси новітньої історії / Г. В. Касьянов. – К. : Наш час, 2008. – 432 с.; Рафальський О. О. Національні меншини України у ХХ столітті : історіографічний нарис / О. О. Рафальський. – К. : Поліс, 2000. – 447 с.; Калакура Я. С. Українська історіографія / Я. С. Калакура. – К. : Генеза, 2004. – 496 с.

¹³ Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття / Б. Кравченко – К. : Основа, 1997. – 424 с.; Вілсон Е. Українці : несподівана нація / Е. Вілсон. – К. : Вид-во «К.І.С.», 2004. – 552 с.; Eberhardt P. Przemiany

Доробок західних учених з етнонаціональної проблематики розподіляється на студії прихильників примордіалізму та конструктивізму. Примордіалісти визнають реальне існування елементів (етногенетичних, культурно-історичних) окремих спільнот, які сприяють усвідомленню їхньої окремішності від інших етносів. А конструктивістська парадигма визнає ці елементи вигаданими чи штучно створеними. Конструктивісти акцентують увагу на етнічній самоідентифікації та визначають провідну роль етнічної еліти в її творенні, або «конструюванні»¹⁴. Незважаючи на домінування в зарубіжній історіографії модерністських і постмодерністських концептів, насамперед конструктивістських та інструменталістських, не втратили актуальності й праці примордіалістів, серед представників останніх найбільш відомий в Україні Е. Сміт¹⁵. Важливе значення для аналізу західних теорій нації та націоналізму має монографія Г. Касьянова. В. Лісовий та О. Проценко опублікували антологію наукового доробку провідних західних учених¹⁶.

Етнічні процеси в Україні опосередковано знайшли відображення в доробку російських науковців: етнологів та етносоціологів: Ю. Арутюняна, М. Губогла, Л. Дробишевої, А. Здравомислова, В. Тішкова, Л. Чижикової; політологів: Д. Фурмана, С. Савоскула, мовознавця В. Алпатова. Безпосередньо українцям присвячена монографія етнолога В. Кабузана¹⁷.

Отже, етномовні процеси в Україні, хоча й розглядалися зарубіжною історіографією, однак найбільш повно й всебічно досліджуються саме українськими науковцями. Використовуючи досягнення провідних західних наукових шкіл, українські вчені поглиблюють теоретичне осмислення етнічних процесів в Україні.

Підрозділ 1.2. *«Характеристика джерел та методологія дослідження»* присвячений огляду джерел та методології дослідження. Джерельну базу дослідження етномовних процесів в Україні варто класифікувати за окремими групами: опубліковані документи органів влади; збірники документів і

narodowosciowe na Ukrainie 20 wieku / P. Eberhardt. – Warsz. : Biblioteka "Obozu", 1994. – 335 p.

¹⁴ Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Б. Андерсон. – К. : Критика, 2001. – 271 с.; Гелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм / Е. Гелнер. – К. : Таксон, 2003. – 300 с.

¹⁵ Сміт Е. Націоналізм : теорія, ідеологія, історія / Е. Сміт. – К. : «К.І.С.», 2004. – 170 с.

¹⁶ Касьянов, Г. В. Теорії нації та націоналізму / Г. В. Касьянов. – К. : Либідь, 1999. – 349 с.; Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – 872 с.

¹⁷ Алпатов В. М. 150 языков и политика: 1917 – 2000. Социоллингвистические проблемы СССР и постсоветского пространства / В. М. Алпатов. – М. : Крафт, 2000. – 224 с.; Кабузан В. М. Украинцы в мире: динамика численности и расселения 20-е годы XVIII в. – 1989 г. Формирование этнических и политических границ украинского этноса / В. М. Кабузан. – М. : Наука, 2006. – 657 с.

матеріалів; неопубліковані архівні документи. Особлива увага звернута на документи, у яких визначено державний статус української мови: Конституція України (стаття 10), Закон «Про мови в Українській РСР» (1989 р.), Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 51 народного депутата України про офіційне тлумачення положень статті 10 Конституції України щодо застосування державної мови органами державної влади, органами місцевого самоврядування та використання її у навчальному процесі в навчальних закладах України (1999 р.), а також урядові документи, в яких визначалися заходи з його реального набуття: Державна програма розвитку української мови та інших національних мов в Українській РСР на період до 2000 року (1991 р.), Комплексні заходи щодо всебічного розвитку і функціонування української мови (1997 р.), Про внесення змін і доповнень до постанови Кабінету Міністрів № 998 від 8 вересня 1997 року (2000 р.). Однак, жодна з цих програм так і не була виконана. Під великим сумнівом і повна реалізація Державної програми розвитку і функціонування української мови на 2004 – 2010 роки (2003 р.). Опрацьовані також і чинні документи, що визначають статус етнічних (національних) меншин: Закони України «Про національні меншини в Україні» (1992 р.), «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» (2003 р.) та Концепція державної етнонаціональної політики України. Важливе значення для розробки теми мають збірники документів, які висвітлюють етномовну проблематику радянської доби та сучасної України¹⁸.

Значну групу джерел становлять документи фондів Центрального державного архіву громадських організацій України (колишній архів ЦК КПУ). Опрацювання корпусу документів цього архіву дозволило окреслити політику радянського режиму, яка безпосередньо впливала на розвиток етномовних процесів напередодні здобуття Україною незалежності. Насамперед, це Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України: Оп. 11 – Протоколи і матеріали засідань Політбюро і Секретаріату ЦК КПУ; Оп. 25 та Оп. 32 – Документи загального відділу ЦК КПУ (1988 – 1991). Для розуміння процесу становлення в Україні української мови як державної, опрацьовані матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України: Ф. 166. Оп. 17 Міністерство народної освіти УРСР (України); Ф. 1 Р. Оп. 16. Верховна Рада України, Оп. 22. Комісії Верховної Ради України (з питань народної освіти, з питань культури та духовного відродження).

Головними джерелами для проведення аналізу змін чисельності, етнічного складу та мовної структури населення України, враховуючи мету та характер дослідження, стали статистичні матеріали переписів 1989 та 2001 рр.¹⁹

¹⁸ Українська мова у ХХ сторіччі : історія лінгвоциту : документи і матеріали / За ред. Л. Т. Масенко. – К. : Вид. дім «КМА», 2005. – 399 с.; Національні відносини в Україні у ХХ ст. : зб. документів і матеріалів / Упоряд. М. І. Панчук та ін. – К. : Наукова думка, 1994. – 559 с.

¹⁹ Національний склад населення України. Частина I (за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року). – К. : ООП ГВЦ Мінстат. України, 1991. –

Результати переписів населення є найбільш повними й достовірними статистичними даними для проведення дослідження етномовних процесів. У результаті опрацювання значного масиву статистичної інформації, його систематизації та аналізу підготовлено 121 таблицю. Переважна більшість систематизованих статистичних даних вводиться до наукового обігу вперше.

Для дослідження етномовних процесів в Україні досить продуктивним є поєднання методологічних засад як примордіалізму, так і конструктивізму. Для аналізу змін етнічної та мовної ідентифікації населення України цілком слушною є конструктивістська парадигма. На формування етномовної ідентичності особи безпосередній вплив мають суспільно-політичні чинники, насамперед агенти етномовної соціалізації, які й визначають соціальний престиж мови. Тому надзвичайно важливим є концепт американського науковця Р. Скемергона про домінантні групи (більшість чи меншість) для студіювання етномовних процесів в Україні²⁰.

Ключовими поняттями для розуміння сутності етномовних процесів в сучасній Україні, а також інерційного впливу етнічних процесів радянської доби є домінантна більшість, підпорядкована більшість (масовий етнос) та домінантна меншість. *Домінантна більшість* (етнічна більшість) – чисельно та політично домінантний етнос, етнічне ядро політичної нації, навколо якого відбувається консолідація етнічних меншинних груп. Домінантна більшість пропорційно представлена на всіх щаблях суспільної піраміди. Вона має також переваги як у демографічній, так і комунікативній потужності мови. Природно, що мова етнічної більшості є домінантною. *Масовий етнос (підпорядкована більшість)* – чисельно найбільший, але підпорядкований етнос в умовах відсутності власної державності. За своїм статусом масовий етнос не відрізняється від меншинних груп, і зазнає мовної та етнічної асиміляції з боку домінантної меншості. Масовий етнос менше представлений, порівняно зі своєю чисельністю, на верхніх щаблях суспільної піраміди. Підпорядкована більшість має нижчий рівень зосередження у великих містах, адміністративних та науково-освітніх центрах, порівняно з домінантною меншістю, для масового етносу характерна вища демографічна потужність, але нижча комунікативна, порівняно з домінантною меншістю. *Домінантна меншість* – чисельно менший, але політично домінантний етнос, тому і не зазнає асиміляції навіть в умовах дисперсного розселення. В умовах бездержавності домінантна меншість виконує функції етнічної більшості, перетворюючи останню на підпорядковану

219 с.; Національний склад населення України та його мовні ознаки. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року / О. Г. Осауленко (ред.) – К. : Держкомстат України, 2003. – 246 с.; Розподіл населення найбільш численних національностей за статтю та віком, шлюбним станом, мовними ознаками та рівнем освіти : за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року / О. Г. Осауленко (ред.) – К. : Держкомстат України, 2004. – 374 с.; Архів Держкомстату України.

²⁰ Скемергон Р. Етнічність і меншини / Р. Скемергон // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 455–456.

більшість (масовий етнос). Домінантна меншість зосереджується переважно у великих містах, адміністративних центрах, має непропорційно велике від своєї загальної чисельності представництво на верхніх щаблях суспільної піраміди.

У процесі проведення українознавчого дослідження застосовані теоретичні та прикладні методи – як загальнонаукові, так власне історико-етнологічні. Традиційним теоретичним методом етнологічних досліджень є історико-порівняльний, в основі якого лежить пошук як подібності, так і відмінності в еволюції етнічних процесів. Для цього методу притаманне використання часових параметрів у двох вимірах: синхронічному та діахронічному. Синхронічний (горизонтальний) зріз дає можливість порівняння складових етномовних процесів у межах одного часового поля. Діахронічний (вертикальний) зріз дозволяє проводити порівняльне дослідження в динаміці протягом чітко визначених хронологічних меж. Історико-генетичний метод враховує, що кожне сучасне етномовне явище має своє генетичне коріння в минулому, і тому порівнюються генетично споріднені явища. Історико-дифузійний метод використовувався при розгляді запозичень, природно засвоєних чи накиннутих ззовні. Насамперед це стосується дослідження асиміляційних процесів, зокрема, мовної українізації чи зросійщення, а також рівня адаптації до домінантного мовного середовища (друга мова). Історико-типологічний метод дозволяє встановити подібність (спільні риси та тенденції) чи відмінність (протилежність напрямів змін). Досить ефективним є використання структурно-функціонального методу для дослідження етномовних процесів. В основі цього підходу – виокремлення в системних об'єктах окремих структурних елементів та визначення їхніх функцій. Ці елементи та взаємозв'язки між ними й утворюють цілісну систему. Тому етномовна структура населення України досліджувалася як єдина цілісна система, що складається з окремих елементів, які мають власні типологічні ознаки. Структурно-функціональний підхід дозволяє виявити варіанти відношення між окремими елементами системи як у формі рівнозначності, так і через ознаки домінування чи підпорядкованості. Зокрема, визначення статусних позицій окремих елементів етнічної структури населення (домінантна / підпорядкована більшість чи домінантна / недомінантна меншість). Враховуючи характер дослідження, надзвичайно важливе значення має кількісно-статистичний (статистичний) метод, пов'язаний із опрацюванням великого масиву статистичних матеріалів переписів населення 1989 та 2001 рр. та систематизації його за авторською методикою у вигляді таблиць.

У результаті опрацювання наукової літератури, присвяченої етномовним процесам в Україні, проведена її систематизація та аналіз за окремими напрямками. Слід наголосити на тому, що кожна із соціогуманітарних наук розглядає ці процеси під власним кутом зору. Незважаючи на значні досягнення, в сучасній українській науці поки що відсутні повні та всебічні дослідження етномовних процесів в Україні. Аналіз опублікованих та архівних документів, а також статистичних матеріалів переписів населення, сприяв створенню необхідної джерельної бази для проведення дослідження змін важливої українознавчої наукової проблеми.

Другий розділ «**Етномовна ідентичність населення**» присвячений аналізу етномовної ідентичності населення. Для українців здобуття незалежності України означало початок подолання кризи етнічної ідентичності, в умовах якої вони перебували в добу бездержавності. За радянських часів на своїй історичній Батьківщині українці мали статус масового етносу (підпорядкованої більшості), що зазнавав мовної та етнічної асиміляції. У нових умовах криза ідентичності охопила маргіналізовані групи українців, які мають змішану, подвійну ідентичність і є досить багаточисельними, особливо в містах східних та південних областей. З одного боку, вони визнають власне українське етнічне походження, але з іншого боку за мовою та самосвідомістю скоріше належать до росіян. Росіяни у сучасній Україні з точки зору самоусвідомлення ними свого реального статусу є меншиною в першому поколінні, хоча і раніше вони за чисельністю належали до меншинних груп. Після розпаду СРСР у нових державах росіяни зіткнулися з раніше невідомою для них проблемою – необхідністю адаптації до чужого мовно-культурного простору. За радянських часів у такій адаптації для домінантної меншості жодної потреби не існувало.

У сучасній Україні зберігається інерція впливу етномовних процесів радянської доби. Особливо відчутні ці наслідки в мовній структурі населення. Розбіжності в етномовній структурі населення (україномовне та російськомовне) проявляються в трьох вимірах: територіальному, поселенському та соціальному-освітньому. Найбільш відомими є територіальні відмінності між україномовними західними та центральними областями з одного боку та російськомовними – східними та південними, з іншого. У поселенському середовищі відмінності проявляються між українськими за етнічним складом і мовою селами та невеликими містами – з одного боку, та змішаними за етнічним складом (переважно українсько-російським, з домінуванням українців за чисельністю, з незначною домішкою представників інших етнічних груп) та російськомовними великими містами – з іншого боку.

Мовний бар'єр між україномовним селом і російськомовним містом, який утворився в Україні ще з часів Російської імперії, зберігається й донині, що особливо відчутно в східних та південних областях. В урбаністичному середовищі України, за винятком західних областей та невеликих міст в інших областях, рівень стабільності українського мовного середовища зазнав істотної руйнації. Порушення мовної стабільності українців означало руйнацію цілісності українського мовно-культурного середовища, не лише в територіальному, але й соціальному і навіть у віковому вимірах. Встановлено, що за радянських часів, чим молодшим був вік українців, тим вищим був рівень мовної асиміляції (зросійщення). У сучасній Україні рівень мовної асиміляції дітей та молоді став нижчим, ніж середнього покоління, але залишався вищим, ніж старшого. Аналіз статистичних матеріалів переконливо свідчить про безпосередню залежність ступеня мовної асиміляції (зросійщення) українців від рівня освіти. Виявлено, що чим вищим був рівень освіти, тим більшою була частка російськомовних серед українців у віці 18 років і старших: серед осіб із повною вищою – 22,30%, із повною загальною середньою – 14,45%, із

початковою – 6,45%. У мовному середовищі етнічних меншинних груп, окрім росіян, найвищий рівень мовної асиміляції (зросійщення) залишався також серед осіб з вищою освітою. Рівень освіти населення України мав істотні відмінності за етнічними ознаками. Частка осіб із повною вищою серед українців була істотно нижчою, ніж серед росіян, відповідно, 13,59% та 20,93%. Спостерігалася й така тенденція: зі зниженням рівня освіти зростала частка українців серед населення і навпаки, чим вищим був рівень освіти, тим більшою була частка росіян. Серед осіб із повною вищою частка українців становила 69,68%, а частка росіян – 25,85%, серед осіб з початковою освітою, відповідно, 81,19% та 13,06%. Істотно різнився також і рівень освіти україномовного та російськомовного населення. Рівень частки осіб із повною вищою освітою серед україномовного населення України становив 12,47%, а серед російськомовного – 20,85%. Виявилася тенденція: зі зростанням рівня освіти зменшувалася питома вага україномовних, і навпаки, збільшувалася частка російськомовних. Рівень частки україномовних серед осіб із повною вищою освітою у віці 18 років і старших складав 55,53%, а російськомовних – 42,90%. Для порівняння, серед осіб з початковою освітою, відповідно, 77,25% та 19,25%. Серед осіб з повною вищою освітою в урбаністичному середовищі всіх східних та південних областей переважали російськомовні.

Показано, що глибинні деформації в етномовній структурі населення України мають соціально-етнічне забарвлення. Сутність цих суперечностей полягає насамперед у тому, що росіяни разом зі зросійщеними за мовою українцями та представниками інших етносів, залишаючись у меншості у загальній чисельності населення, складають більшість на верхніх щаблях суспільної піраміди, у тому числі й серед осіб із вищою освітою, за винятком західних областей, сільських районів та невеликих міст інших областей. Україномовні становлять лише частину творчої, освітянської та наукової інтелігенції, але складають меншість серед українського політикуму та в адміністративному апараті у великих містах, і майже зовсім не представлені серед фінансово-промислових груп. Соціальний статус та ресурсний потенціал україномовних та російськомовних в Україні істотно різняться, і не на користь перших. Обґрунтовано, що соціальний престиж мови та її реальний статус у суспільстві визначає національна еліта.

Третій розділ **«Динаміка чисельності населення»** складається з трьох підрозділів, в яких здійснено аналіз змін чисельності населення України. У підрозділі 3.1. *«Все населення»* розкрито динаміку чисельності населення за 1989 – 2001 рр. та особливості його територіального розміщення. Скорочення чисельності всього населення відбулося в цілому в Україні (на 6,24%, 3 211 132 особи), в усіх чотирьох регіонах, 22-х областях, АР Крим, Києві та Севастополі. Незначний приріст спостерігався лише в двох областях: Закарпатській та Рівненській. Головною ознакою демографічних процесів стала депопуляція, яка ще з 70-х рр. ХХ ст. розгорнулася серед сільського населення, а з початку 90-х рр. охопила й міське. Депопуляційні процеси призвели до значного скорочення загальної чисельності населення України за 1989 – 2001 рр.

У підрозділі 3.2. «*Міське населення*» розглянуто демографічні процеси в урбаністичному середовищі. За 1989 – 2001 рр. скоротилася загальна чисельність міського населення в Україні на 2 006 502 особи (5,85%), у всіх чотирьох регіонах, а також у переважній більшості областей (19-ти). Зростання його чисельності, насамперед за рахунок внутрішніх міграцій, відбулося лише у Волинській, Рівненській, Тернопільській, Київській та Хмельницькій областях. Зберігалися істотні відмінності в рівні урбанізації населення окремих регіонів та областей, особливо між західними та східними. У Західному регіоні більшість населення зосереджувалося не в містах, а в сільській місцевості. У той же час рівень урбанізації населення Східного регіону досягав 85%. Більшість міського населення України зосереджена в південних та східних областях. У цих же областях розташовано найбільше великих міст.

У підрозділі 3.3. «*Сільське населення*» визначено особливості змін чисельності та територіальне розміщення сільських мешканців. За 1989 – 2001 рр. чисельність сільського населення України скоротилася на 7,02% (1 204 630 осіб). Зменшення чисельності відбулося в усіх чотирьох регіонах та 22-х областях. Ці зміни були спричинені насамперед депопуляцією, а також частково міграційними процесами. Зростання чисельності сільських мешканців спостерігалось лише в Закарпатській та Чернівецькій областях (за рахунок природного приросту), а також в АР Крим (завдяки поверненню раніше депортованих кримських татар). Більшість сільського населення зосереджувалася в Західному та Центральному регіонах.

У четвертому розділі «**Основні тенденції змін етнічного складу населення**» обґрунтовано, що визначальною ознакою етномовних процесів доби незалежності України стало зростання чисельності та частки українців серед усього населення. Так, хоча чисельність українців за 1989 – 2001 рр. й збільшилася неістотно (на 122 640 осіб, 0,33%), однак рівень їхньої частки серед населення зріс досить помітно (на 5,09%, із 72,73% до 77,82%). Що свідчить про зростання етнічної однорідності, а зовсім не «поліетнічності» населення України. Ці процеси стали безпосереднім наслідком змін етнічної самоідентифікації частини представників етнічних меншинних груп. Тому скорочення загальної чисельності населення України відбулося винятково за рахунок меншинних груп, сукупна чисельність яких скоротилася на 23,76% (3 333 772 особи). Зазнала істотного скорочення й чисельність росіян – на 26,61% (3 021 441 особу). Значно скоротилася також і їхня частка серед усього населення України – на 4,79%, з 22,07% у 1989 році до 17,28% у 2001 році. Інтенсивне зменшення їхньої чисельності за досить короткий термін стало результатом не масової міграції, а було спричинене депопуляційними процесами та ще більшою мірою змінами етнічної самоідентифікації на користь українців. У 2001 році частка росіян у етнічному складі населення України фактично повернулася до рівня 1959 року – 16,94%. У сучасній Україні великою за чисельністю залишається лише одна ця етнічна меншина, інші 16 належать до малих. У 2001 році чотири із п'яти представників загального числа меншинних груп були росіянами за етнічним походженням.

В етнічному складі населення України рівень частки жодної із 16-ти етнічних меншин, окрім росіян, не досягав і 0,60%: від 0,07% – гагаузів до 0,57% – білорусів. Сукупна частка цих 16-ти меншин становила в 2001 році лише 4,13% чисельності всього населення. Частка всіх разом узятих представників інших 114-ти меншинних груп серед загальної чисельності населення України в 2001 році складала лише 0,37%. За терміном перебування в Україні більшість серед вихідців із території колишнього СРСР складають мігранти радянських часів, у тому числі 68 етнічних груп походили з Російської Федерації, з них 22 – поодинокі представники етносів-реліктів із північних та східних районів цієї країни. Серед меншинних груп, які походили з Азії, переважали мігранти останніх двох десятиліть, що опинилися на теренах України як іноземці, а також інші поодинокі вихідці із країн Європи та Америки (понад 20 етнічних груп). Встановлено, що переважна більшість представників етнічних меншинних груп в Україні є фактично мігрантами в першому поколінні, які набули українського громадянства, а також іноземці.

П'ятий розділ **«Українці в просторовому вимірі України»** має три підрозділи. У підрозділі 5.1. *«Загальна чисельність українців»* здійснено аналіз основних тенденцій у змінах чисельності українців та їхньої частки в етнічному складі населення з урахуванням територіальних відмінностей. Загальна чисельність українців збільшилася в цілому в Україні, Західному, Південному, Східному регіонах та 13-ти областях. Скорочення спостерігалось, насамперед завдяки депопуляції, у Центральному регіоні та 11-ти областях, у тому числі в усіх дев'яти центральних, а також Тернопільській, Луганській та АР Крим. За 1989 – 2001 рр. зростання частки українців серед населення відбулося в усіх областях, за винятком Криму. При цьому, найбільш істотно зріс її рівень у південних та східних областях, де за радянських часів, навпаки, спостерігалось значне скорочення. У 2001 році в етнічному складі населення 13-ти областей частка українців перевищувала 90%, ще в чотирьох областях та Києві – 80%.

У підрозділі 5.2. *«Міські українці»* розглядається динаміка чисельності та територіальне розміщення українців у містах. Протягом 1989 – 2001 рр. спостерігалось зростання чисельності міських українців як у цілому в Україні, так і в переважній більшості областей. Відрізнявся також і рівень урбанізації українців за окремими областями. Високим він залишався у східних та південних областях. Рівень урбанізації українців центральних, а особливо західних областей, був значно нижчим. Серед українців міське населення переважало в 16-ти із 24-х областей. Визначальною ознакою етнічних процесів доби незалежності стало зростання частки українців в урбаністичному середовищі всіх без винятку областей.

У підрозділі 5.3. *«Сільські українці»* встановлено, що протягом 1989 – 2001 рр., за винятком Закарпатської, Чернівецької та Херсонської, чисельність сільських українців скоротилася переважно за рахунок депопуляції в усіх областях, і найбільш істотно в центральних. Розміщення сільських українців на території України досить нерівномірне. Основним ареалом їхнього розселення залишаються центральні та західні області. Серед українців у 2001 році у восьми із 24-х областей переважало сільське населення, у тому числі й у цілому

в Західному регіоні. Хоча чисельність сільських українців і зазнала скорочення, їхня частка серед усього сільського населення України за цей час навіть дещо збільшилася, досягнувши в 2001 році 87,04%. Характерною ознакою сільського населення переважної більшості областей України була і є його етнічна однорідність. Лише в АР Крим та декількох районах інших областей українці складали меншість серед сільського населення.

Шостий розділ «**Етнічні меншинні групи в Україні**» складається з трьох підрозділів. У підрозділі 6.1. «*Загальна чисельність етнічних груп*» здійснено аналіз змін чисельності та територіального розміщення меншинних груп. Протягом 1989 – 2001 рр. їхня загальна чисельність скоротилася в цілому в Україні, в усіх її регіонах та областях, за винятком Криму. Темпи скорочення їхньої чисельності в Південному та Східному регіонах у відносних показниках були істотно нижчими, ніж у Західному та Центральному, але більшими в абсолютних показниках. Встановлено тенденцію: чим меншою була чисельність представників етнічних меншинних груп в окремих областях та регіонах, тим вищими виявилися темпи скорочення їхньої чисельності. У Західному, Південному, Східному регіонах та 13-ти областях: шести західних, п'яти південних, двох східних, а також у Києві, скорочення загальної чисельності меншинних груп відбувалося на тлі зростання чисельності українців. У Центральному регіоні та 11-ти областях, у тому числі й у всіх дев'яти центральних, темпи зменшення їхньої чисельності були істотно вищими, ніж українців. Лише в Криму зростання сукупного числа представників меншинних груп супроводжувалося скороченням числа українців. Територіальне розміщення етнічних меншинних груп в Україні досить нерівномірне. Абсолютна їхня більшість (55%) зосереджувалася в Криму та трьох областях: Донецькій, Луганській, Одеській.

Підрозділ 6.2. «*Російська етнічна меншина*» присвячений розгляду змін чисельності росіян та їхньої частки в етнічному складі населення за 1989 – 2001 рр. На відміну від радянських часів, коли визначальною ознакою етнічних процесів в Україні було зростання чисельності росіян та їхньої частки серед усього населення, за часів незалежності спостерігалися протилежні тенденції. Чисельність міських росіян за 1989 – 2001 рр. скоротилася на 27,22% (2 706 805 осіб), а сільських росіян – на 22,28% (314 636 осіб). За цей час їхня загальна чисельність зменшилася на 26,61% (3 021 441 особу). Скорочення чисельності відбулося в усіх без винятку областях, але найбільш високими темпами у відносних показниках – у західних та центральних, а в абсолютних показниках – у східних та південних. Переважно за рахунок росіян зазнала скорочення загальна чисельність населення України, а також сукупна чисельність меншинних груп. Територіальне розміщення росіян істотно відрізняється від розселення українців. Більше 50% загального числа росіян в Україні зосереджувалися в Криму та двох областях: Донецькій і Луганській. В інших 22-х областях, разом взятих, їх було менше. Абсолютна більшість росіян є міськими мешканцями, за рівнем урбанізації вони переважали українців, у 2001 році, відповідно 86,83% та 63,02%. Частка росіян серед усього населення України скоротилася на 4,79%, із 22,07% у 1989 році до 17,28% у 2001 році.

Значно зменшилася їхня частка серед міського населення – на 6,58%, із 28,99% до 22,41%. Серед сільського населення України рівень частки росіян залишався істотно нижчим і скоротився із 8,23% до 6,88%. У сільській місцевості чисельність росіян скорочувалася інтенсивніше, ніж зменшувалася чисельність українців. В Україні росіяни не мають суцільної етнічної території й розселені переважно дисперсно у великих містах, в оточенні українських сільських округ. Навіть у Криму росіяни складають абсолютну більшість лише серед міського, а не серед сільського населення. У 19-ти областях із 24-х серед росіян переважають мігранти.

У підрозділі 6.3. *«Етнічні групи, крім росіян»* аналізується динаміка чисельності та територіальне розміщення представників етнічних груп, окрім росіян. Характерною ознакою етнічних процесів стало скорочення сукупної чисельності меншинних груп, окрім росіян, у цілому в Україні, а також у всіх областях, за винятком Криму, де спостерігався приріст їхнього числа за рахунок кримських татар. Територіальне розміщення меншинних груп, окрім росіян, в Україні залишалося досить нерівномірним. Майже 60% загальної їхньої чисельності зосереджувалися лише в чотирьох областях: Одеській, Донецькій, Закарпатській, Чернівецькій, а також у АР Крим. У результаті зменшення чисельності меншинних груп, окрім росіян, за 1989 – 2001 рр. скоротився й рівень їхньої частки серед усього населення України. Найвищим цей рівень залишався в АР Крим та в трьох областях: Чернівецькій, Закарпатській, Одеській (від 16,48% до 20,90%). Серед населення в усіх інших областях їхня частка не перевищувала й 5%, у тому числі в майже половині областей (11-ти західних та центральних) не досягала й 2%.

Сьомий розділ **«Етномовні процеси в урбаністичному середовищі»**, який складається з п'яти підрозділів, присвячений аналізу особливостей етномовних процесів в урбаністичному середовищі України. У підрозділі 7.1. *«Зміни чисельності міського населення за етнічними ознаками»* проведений аналіз динаміки чисельності населення міст, з урахуванням етнічних особливостей. Темпи приросту чисельності українців за 1989 – 2001 рр. істотно відрізнялися не лише в територіальному, але й у поселенському вимірі. Якщо загальна чисельність українців зросла лише на 0,33%, то міських українців – на 4,81%. Найбільший же приріст спостерігався серед українців, які мешкали в обласних центрах – на 10,13%. Визначальною ознакою етнічних процесів в урбаністичному середовищі України доби незалежності стало зростання чисельності українців на тлі скорочення числа росіян та представників інших етнічних груп. Істотне скорочення чисельності меншинних груп спричинені не лише впливом міграційних процесів та депопуляції, але й зміною етнічної самоідентифікації частиною їхніх представників, які походили з екзогамних родин, на користь українців.

У підрозділі 7.2. *«Зміни чисельності міського населення за мовними ознаками»* подається аналіз динаміки чисельності міського населення за мовними ознаками. На відміну від радянських часів, коли в урбаністичному середовищі спостерігалось зменшення чисельності україномовного населення на тлі інтенсивного зростання числа російськомовних, за добу незалежності

напрями змін чисельності обох груп стали протилежними. Незважаючи на відсутність дієвої мовної політики, сам факт існування незалежної України призвів до того, що визначальною ознакою змін міського мовного середовища стало зростання чисельності україномовного населення на тлі скорочення чисельності російськомовного. Однак інерційний вплив радянської доби на урбаністичне середовище зберігається найбільше у Криму та Донбасі.

Підрозділ 7.3. *«Етнічний склад міського населення (територіальний вимір)»* присвячений аналізу територіальних особливостей населення міст за етнічними ознаками. Ключовою ознакою змін етнічного складу міського населення протягом 1989 – 2001 рр. стало зростання рівня частки українців на тлі зменшення рівня часток росіян та представників інших меншинних груп. Найбільш істотних змін зазнав етнічний склад населення обласних центрів. Незважаючи на ці зміни, продовжували зберігатися значні відмінності етнічного складу населення міст західних та центральних областей – з одного боку та східних та південних – з іншого. Крім того, залишалися відмінності в етнічній структурі населення між великими й малими за чисельністю населення містами східних та південних областей. Росіяни та представники інших меншинних груп зосереджувалися переважно у великих містах, насамперед в обласних центрах.

У підрозділі 7.4. *«Мовна структура міського населення (територіальний вимір)»* встановлено територіальні особливості мовного середовища населення міст. Протягом 1989 – 2001 рр. спостерігалось зростання частки україномовних в урбаністичному середовищі абсолютної більшості областей України. Скорочення її рівня відбулося лише серед міського населення АР Крим, Донецької та Луганської областей. Україномовні домінували за чисельністю в Києві та урбаністичному середовищі 19-ти областей, у тому числі в семи областях їхня питома вага перевищувала 90%, у восьми – більше 80%, у чотирьох – від 50 до 80%. Російськомовні складали більшість серед міського населення Криму та п'яти областей: Донецької, Луганської, Одеської, Запорізької, Харківської. Перевага російськомовних за чисельністю в урбаністичному середовищі останніх трьох областей забезпечена винятково за рахунок обласних центрів. Однак росіяни переважали за чисельністю лише в Криму, а в усіх без винятку областях вони залишалися в меншості серед міського населення. За роки незалежності, на відміну від радянської доби, відбувалися зміни в урбаністичному середовищі України на користь української мови, що свідчить про початок відновлення природних етномовних процесів. Внаслідок розповсюдження асиміляційних процесів у мовному середовищі меншинних груп, окрім росіян, які розселені переважно дисперсно в містах, їхня частка в етнічному складі була вдвічі вищою, ніж частка етнічних груп з їхніми власними рідними мовами у мовній структурі урбаністичного середовища України, відповідно, 4,32% та 1,98%.

У підрозділі 7.5. *«Територіальне розміщення, динаміка чисельності та мовна структура етнічних меншинних груп»* здійснено аналіз змін чисельності, мовного складу та розселення етнічних груп. Територіальне розміщення представників меншинних груп в урбаністичному середовищі України

виявилося досить нерівномірним. Абсолютна їхня більшість дисперсно розселенні в містах південних та східних областей. Спостерігалася й така тенденція в динаміці чисельності: меншого скорочення чисельності зазнали ті етнічні групи, які мали частково компактний тип розселення, чисельність тих етносів, які дисперсно розселені переважно у великих містах, скорочувалася значно інтенсивніше. Значно зменшилася чисельність представників колишніх союзних та автономних республік, за винятком вихідців із Кавказу. Водночас зросла чисельність представників далекого зарубіжжя, фактично іноземців. Мовне середовище окремих етнічних груп у містах відрізнялося за регіонами. Меншинні групи, розселені дисперсно, зазнавали впливу асиміляційних процесів. У містах південних та східних областей у їхньому мовному середовищі розповсюдження набули процеси асиміляції у формі зросійщення. У мовному середовищі етнічних груп, окрім росіян, переважала не українізація, а зросійщення, що було проявом інерції етномовних процесів радянських часів. За часів незалежності виявилася тенденція зростання рівня частки україномовних серед представників більшості меншинних груп. Однак лише серед п'яти етнічних груп (поляків, чехів, словаків, німців, циганів), що розселені переважно в містах західних областей залишалася високою частка україномовних. Спостерігалася і безпосередня залежність рівня урбанізації від мови, яка визнавалася рідною. За цим рівнем російськомовні серед усіх етнічних груп значно переважали україномовних.

У восьмому розділі **«Українське прикордоння: етномовна структура населення»**, який складається з чотирьох підрозділів, охарактеризовано етномовні процеси в українському прикордонні. У підрозділі 8.1. *«Загальна характеристика населення прикордоння України»* встановлено територіальні особливості етномовної структури населення українського прикордоння. Унікальність становища України полягає в тому, що 15 із 24-х областей, а також АР Крим, є прикордонними. Етномовна структура населення прикордоння дещо відрізняється від етномовного складу населення України в цілому. Ці відмінності викликані насамперед історичними умовами формування державного кордону. Однак, рівень частки українців серед населення десяти із 15-ти прикордонних областей залишався навіть вищим, ніж серед усього населення України. Лише в Одеській, Чернівецькій, Харківській, Луганській, Донецькій областях та АР Крим цей рівень був нижчим. Досить значною виявилася і чисельність населення, розселеного безпосередньо в прикордонних районах та містах, враховуючи те, що два із п'яти міст-мільйонників (Харків та Одеса) розташовані поблизу кордону. Загальна чисельність населення 31-го міста обласного підпорядкування та 90 районів становила в 2001 році 10 051 029 осіб, що складало 20,84% чисельності всього населення України. Значною була частка населення прикордоння серед усього населення 15-ти областей та АР Крим – 32,78%.

Підрозділ 8.2. *«Південно-західне прикордоння»* присвячений аналізу етномовного складу населення прикордоння Вінницької, Івано-Франківської, Чернівецької, Закарпатської та Одеської областей, при цьому більшість районів останніх трьох областей є прикордонними. Серед населення південно-західного

прикордоння абсолютну більшість складали українці. Представники етнічних груп мають компактний тип розселення лише в окремих населених пунктах прикордоння Одещини (болгари, молдовани, росіяни, гагаузи), Чернівецьчини (румуни, молдовани) та Закарпаття (угорці, румуни, цигани).

У підрозділі 8.3. *«Західне та північно-західне прикордоння»* розглянуто етномовну структуру прикордонного населення Львівської, Волинської, Рівненської, Житомирської та Київської областей. Визначальною ознакою населення цих областей є етнічна однорідність, тобто абсолютне домінування за чисельністю українців. Представники меншинних груп (росіяни, білоруси та поляки) розселені дисперсно, серед них широкого розповсюдження набули процеси мовної асиміляції (українізації).

У підрозділі 8.4. *«Північно-східне та східне прикордоння»* встановлено особливості етномовної структури населення прикордоння Чернігівської, Сумської, Харківської, Луганської, Донецької областей та АР Крим. У Луганській областях більшість районів є прикордонними. Характерною ознакою північно-східного та східного прикордоння є істотні відмінності між етнічним складом і мовною структурою населення прикордонних районів та міст обласного підпорядкування, особливо в Харківській, Донецькій та Луганській областях. Рівень частки українців серед населення безпосередньо у прикордонних районах виявився навіть вищим, ніж у загальній чисельності населення прикордонних областей. Більшість росіян розселені не в прикордонних районах, а в містах, насамперед в обласних центрах. Рівень мовної асиміляції (зросійщення) українців у містах залишався істотно вищим, ніж у сільських прикордонних районах. І, навпаки, у сільських районах, де росіяни розселені дисперсно, вони зазнавали природної мовної асиміляції (українізації). Представників інших меншинних груп серед населення районів північно-східного та східного прикордоння досить небагато, за винятком греків у двох районах Донецькій області та кримських татар на сході АР Крим.

У **Висновках** викладені загальні підсумки дисертаційного дослідження, узагальнення щодо провідних тенденцій етномовних процесів в Україні наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст., що виносяться на захист:

– відродження незалежності України мало визначальний вплив на всі сфери суспільного життя, у тому числі й на етномовні процеси. Враховуючи багатовимірність цих процесів, встановлено, що їхнє студіювання проводять представники майже всіх соціально-гуманітарних наук. Етнологічна проблематика є ключовою в українознавстві. На межі з етнологією формуються самостійні наукові напрями: етнічна історія, етносоціолінгвістика, етносоціологія, етнодемографія, етногеографія, етнополітологія, етнопсихологія. Незважаючи на значні досягнення, в українській гуманітаристиці, поки що відсутні комплексні дослідження етномовних процесів у сучасній Україні. Головним джерелом для проведення аналізу змін чисельності, етномовної структури населення України є статистичні матеріали переписів 1989 та 2001 рр. Саме на основі опрацювання статистичних даних і були виявлені основні тенденції етномовних процесів в Україні. Важливим результатом стало запровадження до наукового обігу великого масиву

опрацьованої нової статистичної інформації, яка, поряд з архівними та опублікованими документами, становить основу доказової бази дослідження.

– обґрунтовано, що на етномовну ідентичність населення сучасної України інерційний вплив продовжують мати етнічні процеси попередньої доби. Головною ознакою цих процесів в Україні за радянських часів, насамперед в урбаністичному середовищі, стала деукраїнізація. Її безпосереднім проявом було зменшення питомої ваги українців та україномовних серед усього населення. Навпаки, рівень частки росіян та російськомовного населення невинно зростає. Такі зміни стали безпосереднім результатом становища українців в Україні за радянської доби як масового етносу (підпорядкованої більшості), а росіян – як домінантної меншості. Аналіз статистичних матеріалів переконливо доводить, що інерційний вплив етномовних процесів радянських часів полягає насамперед у тому, що українська мова залишається мовою неповного поширення в усіх вимірах: територіальному, поселенському, соціальному, віковому, як наслідок цього й в етнічному (серед українців) та міжетнічному (мова міжетнічних взаємин). У поселенському вимірі неповнота її використання виявляється в зросійщенні урбаністичного мовного середовища українців, насамперед великих міст. Регіональна специфіка поширеності української мови свідчить про неповне її територіальне використання на півдні та сході, а також у великих містах центральних областей при збереженні україномовного середовища в західних та в сільській місцевості інших областей, крім Криму й частково Донбасу. На основі аналізу статистичних даних виявлено таку тенденцію: обмеження функціонування української мови в соціальному вимірі полягає насамперед у нерівномірному розподілі україномовних за рівнем освіти: чим вищим був рівень освіти, тим більшим виявлявся рівень мовної асиміляції (зросійщення) українців. Найбільше асимільовані за мовою українці, які мали повну вищу освіту, а найменше асимільовані ті, які мали початкову освіту.

– з'ясовано, що ключову роль у демографічних процесах у сучасній Україні відіграє депопуляція, яка розпочалася ще з 70-х рр. XX ст. у середовищі сільського населення, а з початку 90-х рр. охопила й міське. За 1989 – 2001 рр. скорочення чисельності сільських мешканців спостерігалось в 22-х областях, АР Крим, Києві та Севастополі. Незначний приріст відбувся лише в двох областях: Закарпатській та Рівненській. Депопуляційні процеси найбільш істотно вплинули на зменшення чисельності сільського населення в Центральному регіоні, а міського – у Східному, насамперед у Донбасі. Негативний вплив на природне відтворення населення України мають також і міграційні процеси, що посилюються в умовах загострення соціально-економічної кризи на початку 90-х рр. XX ст. Зберігаються значні відмінності між міським та сільським населенням у розміщенні на території України. Переважна більшість усього населення, у тому числі й сільського, зосереджена в західних та центральних областях, а міського – в східних та південних. Більшість великих міст розташовані на сході та півдні України. Внаслідок цього, рівень урбанізації населення східних та південних областей залишається

істотно вищим, ніж західних та центральних. Серед усього населення семи областей, у тому числі шести західних областей, переважає сільське населення.

– встановлено, що протягом 1989 – 2001 рр. відбулися істотні зміни в етнічному складі населення України. За цей час зросла чисельність та частка українців у загальній чисельності населення, тобто спостерігалася тенденція до зростання етнічної однорідності, а не «поліетнічності» населення України. Це зростання стало наслідком змін етнічної самоідентифікації частиною представників етнічних меншинних груп. Тому скорочення загальної чисельності населення України відбулося за рахунок меншинних груп. Етнічні групи України за чисельністю поділяються на дві частини: 17 етнічних меншин та 114 груп представників окремих етносів, переважна більшість яких є мігрантами радянської доби та їхніми нащадками в першому поколінні. Визначено соціально-демографічні параметри кожної з 17-ти етнічних меншин. Встановлено, що частка всіх разом взятих представників 114-ти меншинних груп у загальній чисельності населення України в 2001 році складала лише 0,37%. Враховуючи чисельність та територіальне розміщення українців, а також тип розселення, походження та термін перебування етнічних меншин та представників окремих етносів, цілковито відсутні підстави для визначення України, як поліетнічної держави. Поліетнічний склад населення має лише Крим та окремі райони Донбасу, Одеської, Закарпатської, Чернівецької областей. Міф «про 130 етносів» не відповідає реаліям етнічних процесів в Україні. Зарахування до складу етнічних меншин декількох десятків найменувань поодиноких представників етносів-реліктів та іноземців, які опинилися в Україні як мігранти, з наукової точки зору є некоректним.

– доведено, що чисельність міських українців за 1989 – 2001 рр. збільшилася на тлі скорочення числа етнічних меншинних груп, а чисельність сільських українців зменшувалася повільніше, ніж скорочувалася сукупна чисельність меншинних груп. Внаслідок цього етнічна структура міського та сільського населення змінювалася на користь українців. Окрім того відбулося вирівнювання етнічного складу за поселенською мережею за рахунок більш інтенсивного зростання рівня частки українців в урбаністичному середовищі. У цьому полягали найістотніші відмінності від етнічних процесів радянської доби, коли посилювалися відмінності в етнічному складі населення за поселенською мережею за рахунок інтенсивного зменшення частки українців, особливо серед міського населення. Українці домінують за чисельністю серед усього населення в усіх 24-х областях, а також у 468-ми із 490 районів, тобто в 95,5% загальної кількості районів України. Суцільна українська етнічна територія охоплює не лише всі центральні та західні області, окрім двох районів Чернівецької та по одному району Закарпатської та Сумської, але й усі південні та східні області України, за винятком чотирьох районів Одеської, двох районів Луганської і 12-ти районів АР Крим. У двох північних районах автономії українці становили відносну більшість серед населення. Однак навіть в етнічно-змішаних районах частка українців складала до 40% загальної чисельності населення.

– результати аналізу матеріалів переписів населення 1989 та 2001 рр. дають підстави стверджувати, що незважаючи на відсутність дієвої державної мовної політики, сам факт існування незалежної України призвів до змін вектору етномовних процесів, насамперед в урбаністичному середовищі. Зросла чисельність та збільшилася частка українців серед міського населення, хоча з початку 90-х рр. XX ст. розгорнулися депопуляційні процеси. Ці зміни відбулися на тлі скорочення чисельності та рівня частки представників меншинних груп серед усього міського населення. На відміну від радянської доби, за часів незалежності України мовна структура урбаністичного середовища змінювалася на користь україномовних. При цьому, на перший погляд, склалася парадоксальна ситуація: зросла частка україномовних у загальній чисельності етнічних меншинних груп, а серед українців, навпаки, зменшилася. Такі зміни відбулися внаслідок того, що частина осіб, які мали змішане українсько-російське походження, визнали свою належність до українців, але за мовою залишилися росіянами. Лише в Криму та в урбаністичному середовищі Донбасу зберігається інерційний вплив етномовних процесів радянської доби.

– визначено як загальні ознаки етномовної структури населення українського прикордоння, так і охарактеризовано його територіальні особливості. Українці переважають за чисельністю серед населення всіх прикордонних областей України, крім АР Крим. Вони становлять також абсолютну більшість серед усього населення безпосередньо в прикордонні (31-е місто обласного підпорядкування та 90 районів). Визначальною ознакою українського прикордоння є етнічна однорідність населення переважної більшості районів не лише західних та північних областей, але й сільських районів східних, за винятком декількох районів, серед населення яких поряд з українцями представлені меншинні групи.

– уточнено та розширено поняттєво-категорійний апарат для дослідження етномовних процесів в Україні із залученням не лише етнологічної термінології, але й термінів, що використовуються в мовознавстві (соціолінгвістиці), соціології, демографії, географії, політології. На основі опрацювання наукової літератури підготовлено поняттєво-термінологічний словник (100 термінів). Ключовими поняттями є: домінантна більшість, домінантна меншість, підпорядкована більшість, етнічні меншинні групи, рідна мова, мовна та етнічна асиміляція, компактний та дисперсний тип розселення, ендегамія, екзогамія, етнічне ядро, маргінальний прошарок, групи із залишковими ознаками етнічності.

ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВИКЛАДЕНІ В ТАКИХ ПУБЛІКАЦІЯХ:

Індивідуальні монографії :

1. Етномовні процеси в українському просторі : 1989 – 2001 рр. / В. Скляр. – Харків : Ексклюзив, 2009. – 544 с.

2. Етнічний склад населення України 1959 – 1989 рр. : етномовні наслідки російщення / В. Скляр. – К. : Вид. центр «Просвіта», 2008. – 392 с.

Рецензії: Калакура Я. Етномовна структура населення України в часовому та просторовому вимірах України (рецензія на монографію В. Скляра «Етномовні процеси в українському просторі: 1989 – 2001 рр.») // Українознавство. – 2009. – № 3. – С. 314-315; Скрипник Г. Новий погляд на етномовні процеси в сучасній Україні // Народна творчість та етнографія. – 2009. – № 4-5. – С. 137-138.

Статті в наукових фахових виданнях :

3. Етнодемографічні процеси в Харківській області (1989 – 2001 рр.) / В. Скляр // Матеріали до української етнології. – 2004. – Вип. 4 (7). – С. 131-143.

4. Етнодемографічні процеси в столиці України / В. Скляр // Народна творчість та етнографія. – 2005. – № 4. – С. 15-22.

5. Зміни чисельності та етнічного складу населення Донбасу: Донецької та Луганської областей (за матеріалами переписів 1959, 1989, 2001 рр.) / В. Скляр // Етнічна історія народів Європи. Зб. наук. праць. – 2005. – Вип. 18. – С. 94-100.

6. Чисельність та етнічний склад населення Чернівецької області (за матеріалами переписів населення 1959, 1989, 2001 рр.) / В. Скляр // Матеріали V Буковинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 130-річчю заснування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. В 2-х т. – Т. 1. Історія України. Краєзнавство. – Чернівці : Книга ХХІ. – 2005. – С. 435-442.

7. Чисельність та мовна структура вірмен в Україні : за матеріалами переписів населення 1959, 1989, 2001 рр. / В. Скляр // Східний світ. – 2005. – № 3. – С. 121-127.

8. Азербайджанці в Україні : чисельність та мовна структура (за матеріалами переписів населення 1959, 1989, 2001 рр.) / В. Скляр // Східний світ. – 2005. – № 4. – С. 162-169.

9. Зміни чисельності україномовних українців у західних та центральних областях України (за матеріалами переписів населення 1989, 2001 рр.) / В. Скляр // Етнічна історія народів Європи. Зб. наук. праць. – 2006. – Вип. 21. – С. 53-58.

10. Етнічні відмінності у рівні освіти населення України : за матеріалом перепису населення 2001 року / В. Скляр // Українознавство. – 2006. – № 4. – С. 51-53.

11. Зміни чисельності та мовної структури татар в Україні : за матеріалами переписів населення 1959, 1989, 2001 рр. / В. Скляр // Східний світ. – 2006. – № 1. – С. 122-129.

12. Україномовні українці в Південно-Східній Україні: динаміка чисельності (1989 – 2001 роки) / В. Скляр // Етнічна історія народів Європи. Зб. наук. праць. – 2006. – Вип. 23. – С. 56-62.

13. Мовна асиміляція (зросійщення) українців у незалежній Україні / В. Скляр // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Українознавство. – 2007. – Вип. 11. – С. 297-302.

14. Динаміка чисельності російськомовних українців : за матеріалами переписів населення 1989 та 2001 рр. / В. Скляр // Народна творчість та етнографія. – 2007. – № 3-4. – С. 14-28.

15. Асиміляція та освітній рівень, або Дещо про типи мовної поведінки українців / В. Скляр // Урок Української. – 2008. – № 1-2. – С. 6-11.

16. Реалії етнічного складу населення України проти міфу «про 130 етносів» / В. Скляр // Зб. наук. праць Науково-дослідного інституту українознавства. – 2008 – Том XIX. – С. 489-505.

17. Розселення росіян на території України : за матеріалами переписів населення 1989 та 2001 рр. / В. Скляр // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Українознавство. – 2008. – Вип. 12. – С. 55-58.

18. Етнічний склад населення Сумської області (за матеріалами переписів населення 1989 та 2001 рр. / В. Скляр // Сумська Старовина. Наук. журнал з історії та культури України. 2008. – № XXIII. – С. 107-114.

19. Мовна структура сучасного урбаністичного середовища в просторовому вимірі України / В. Скляр // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. – Серія : Історичні науки. – 2008. – Вип. 6. – С. 43-47.

20. Особливості етнічної самоідентифікації українців та росіян у сучасній Україні / В. Скляр // Етнічна історія народів Європи. Зб. наук. праць. – 2008. – Вип. 27. – С. 5-12.

21. Росіяни в Україні : зміни чисельності за 1989 – 2001 рр. / В. Скляр // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Історія. – 2008. – Вип. 40. – С. 189-203.

22. Херсонська область : етнічний склад населення (1989 – 2001 рр.) / В. Скляр // Зб. наук. праць Науково-дослідного інституту українознавства. – 2008 – Том XX. – С. 496-505.

23. Вплив етнічних процесів радянської доби на етномовну самоідентифікацію українців у сучасній Україні / В. Скляр // Українознавчий альманах. – 2009. – Вип. 1. – С. 77-82.

24. Часові та територіальні відмінності рівня мовної асиміляції (зросійщення) українців : за матеріалами переписів населення України 1989 та 2001 рр. / В. Скляр // Народна творчість та етнографія. – 2009. – № 4-5. – С. 29-40.

Публікації, які додатково відображають результати дисертаційного дослідження :

25. Зміни чисельності та національного складу населення України (1959 – 2001 рр.) / В. Скляр // Україна і світ : етнічні, науково-інтелектуальні та освітні виміри. Зб. наук. праць. – К. : Укр. вид. спілка, 2004. – С. 163-181.

26. Українська та російська мови в мовному середовищі України в контексті конкурентності : історичні аспекти та сучасне становище / В. Скляр // Особистість у системі соціальних зв'язків. Матеріали міжнародної науково-

теоретичної конференції 18 – 19 травня 2005 року. – Харків : Вид-во НФУА, 2005. – С. 355-360.

27. Типологія мовленнєвої поведінки українців за рівнем освіти в контексті асиміляційних процесів (за матеріалами перепису населення України 2001 року) / В. Склад // Поведінкові типи в українському соціокультурному середовищі : історичний досвід та аналіз тенденцій. Зб. наук. праць. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2007. – С. 314-323.

28. Сучасний етнічний склад населення Сумської області / В. Склад // Матеріали сьомої Сумської наукової історико-краєзнавчої конференції (22 – 23 листопада 2007 р.) – Суми : СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2007. – С. 195-198.

29. Міф про 130 етносів. Етнічний вимір граничних переписів українців / В. Склад // Пам'ятки України. – 2009. – № 1. – С. 70-71.

30. Етномовна ідентичність українців у соціальному та просторовому вимірах сучасної України / В. Склад // *Jemkowie, Bojkowie, Rusini – historia, wspolczesnosc, kultura materialna i duchowna.* – Zielona Gora – Siupsk: «Druk-Ar», 2009. – С. 223-236.

Анотація

Склад В. М. «Еволюція етномовних процесів в Україні наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.» – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 09.00.12 – українознавство. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київ, 2009.

У дисертаційній роботі на основі залучення широкого кола джерел, включаючи статистичні матеріали та аналізу української та зарубіжної наукової літератури досліджено етномовні процеси в Україні наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. Опираючись на статистичні дані переписів 1989 та 2001 рр., здійснено аналіз змін чисельності, етнічного складу та мовної структури населення, як у цілому в Україні, так і за окремими регіонами та областями.

З'ясовано, що здобуття Україною незалежності призвело до нових тенденцій у змінах етномовної структури населення, порівняно з попередньою радянською добою. Встановлено збереження інерційного впливу етнічних процесів радянських часів на мовну ідентичність населення, насамперед на урбаністичне середовище. Найбільше цей вплив проявляється у високому рівні мовної асиміляції (зросійщення) українців та представників етнічних меншинних груп, окрім росіян, зокрема у містах східних та південних областей. Однак, порівняно з радянськими часами, коли посилювалися відмінності в етнічному складі міського та сільського населення, в добу незалежності ці відмінності поступово нівелюються.

Визначальною ознакою етномовних процесів часів незалежності, незважаючи на депопуляційні процеси, стало зростання рівня частки українців серед усього населення, тобто зростання етнічної однорідності населення. Збільшення частки українців стало результатом зміни етнічної самоідентифікації частини представників меншинних груп, насамперед тих, які походили з екзогамних родин. Встановлено, що переважна більшість представників малочисельних етнічних груп розселені дисперсно і є мігрантами

у першому поколінні. Виявлено територіальні особливості етномовної структури населення урбаністичного середовища та українського прикордоння. Уточнено та розширено поняттєво-категорійний апарат із залученням не лише етнологічної термінології, але й термінів, що використовуються в суміжних соціогуманітарних науках. Сформовано цілісне бачення етномовних процесів у сучасній Україні.

Ключові слова: Україна, українці, українська мова, етномовні процеси, етнічний склад, мовна структура, міське населення, сільське населення, етнічні меншинні групи, мовна асиміляція.

Аннотация

Скляр В. Н. «Эволюция этноязыковых процессов в Украине в конце XX – начале XXI вв.» – Рукопись.

Диссертация на получение научной степени доктора исторических наук по специальности 09.00.12 – украиноведение. – Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко. – Киев, 2009.

В диссертации сформулирована и разработана актуальная научная проблема в украиноведении, которая ещё не получила полного освещения в литературе и осуществлено исследование этноязыковых процессов в Украине на рубеже XX – XXI вв. на основе широкого круга источников, с учётом достижений украинской и зарубежной гуманитаристики.

В научный оборот включён новый большой массив систематизированной статистической информации. Опираясь на статистические материалы переписей 1989 и 2001 гг. проведён анализ изменений численности, этнического состава и языковой структуры населения, как в целом в Украине, так и по регионам и областям. Определено, что в результате депопуляции произошло сокращение общей численности населения. Депопуляция началась среди сельского населения ещё в 70-е гг. XX ст., а в 90-х гг. охватила и городское население, особенно восточных областей.

Установлено, что обретение Украиной независимости привело к появлению новых тенденций в изменениях этноязыковой структуры населения, по сравнению с советскими временами. Обосновано, что определяющим признаком этнических процессов времён независимости стало увеличение численности и удельного веса украинцев среди всего населения, несмотря на депопуляцию. При этом, численность сельских украинцев сокращалась медленнее, а численность городских украинцев увеличивалась на фоне интенсивного сокращения общей численности этнических групп. Эти процессы стали результатом изменения этнической самоидентификации частью представителей этнических групп, прежде всего тех, которые происходили из экзогамных семей. Поэтому сокращение общей численности населения за 1989 – 2001 гг. произошло за счёт этнических меньшинств. Выяснено, что украинцы преобладают в численности среди населения во всех 24-х областях, а также в 468-ми из 490 районов (95,5% количества районов). Только в этническом составе населения Крыма украинцы оказались в меньшинстве. По сравнению из советскими временами, когда увеличивались отличия в этноязыковой структуре

между населением крупных городов и сельских районов, во времена независимости эти отличия постепенно нивелируются.

Проанализировано территориальное размещение этнических групп и установлено, что оно было очень неравномерным, более 50% совокупной их численности приходилось на Крым и три области: Донецкую, Луганскую и Одесскую. Выяснено, что большинство этнических групп являются малочисленными, вместе взятые представители 114-ти групп меньшинств составляют только 0,37% общей численности населения Украины. Большинство среди них мигранты в первом поколении и расселены они дисперсно преимущественно в городах восточных и южных областей.

Выявлено сохранение инерционного влияния этнических процессов советского времени на языковую идентичность прежде всего городского населения. Больше всего это влияние проявляется в высоком уровне языковой ассимиляции (русификации) украинцев и представителей этнических групп, особенно в крупных городах восточных и южных областей. Показаны территориальные особенности этноязыкового состава населения украинского приграничья. Украинцы доминируют за численностью среди населения большинства приграничных районов не только западе и севере, но и на востоке Украины. Только в нескольких приграничных районах среди населения значительную часть составляют представители этнических групп. Уточнено и расширено понятийный аппарат из привлечением не только этнологической терминологии, но и терминов, которые используются в языкознании, социологии, демографии, географии, политологии. Сформировано целостное видение этноязыковых процессов в современной Украине.

Ключевые слова: Украина, украинцы, украинский язык, этноязыковые процессы, этнический состав, языковая структура, городское население, сельское население, этнические группы меньшинств, языковая ассимиляция.

Annotation

Sklyar V. M. «Evolution of ethnolanguages processes in Ukraine in late XX – early XXI century.» – Typescript.

Thesis for getting the degree of doctor of historical sciences, specialty 09.00.12 – Ukrainian studies. – Kyiv National University by Taras Shevchenko. – Kyiv, 2009.

This thesis, based on attracting a wide range of sources, including statistics and analysis of Ukrainian and foreign scientific literature comprehensively investigated ethnolanguages processes in Ukraine in late XX - early XXI century. Based on statistical material censuses of 1989 and 2001, analyzed the changes in the number of ethnic and linguistic structure of the population as a whole in Ukraine and as in some regions and provinces. It is found that the Ukraine gained independence, has led to new trends in changes of ethno languages population structure, compared with the previous Soviet era. Established conservation inertial effects of ethnic processes in Soviet linguistic identity of the population, especially in the urban environment. Most of this effect appears at a high level of linguistic assimilation (russification) of Ukrainians and ethnic groups, except the Russians, particularly in the cities of eastern and southern regions. However, unlike in Soviet times, when rose the differences

between the ethnic composition of urban and rural population, during the independence these differences gradually nullified.

The remarkable feature of ethnolanguages processes since independence, regardless on the depopulation processes was rising share of Ukrainians among all the population is growing of ethnic homogeneity of the population. Increasing the share of the Ukrainian people as a result of changes in ethnic identity of ethnic minority groups, especially those derived from exogamous families. Found that the vast majority of representatives of small minority groups are dispersed and distributed in the first generation migrants. There are territorial characteristics of ethnolanguages population structure of urban environment and the Ukrainian border. Clarified and expanded the conceptually-categorical apparatus involving not only ethnological terminology, but the terms used in related humanities. Complete vision of ethnolanguages process in Ukraine is formulated.

Key words: Ukraine, Ukrainians, Ukrainian, ethnolanguages processes, ethnic composition, language structure, urban, rural, ethnic minority groups, linguistic assimilation.